
Tartu piiskopkonna küsimus Vene-Liivimaa sõja ajal

Madis Maasing

Annotatsioon. Käesolev artikkel käsitleb Tartu piiskopkonnaga seotud Liivimaa-siseseid plaane Vene-Liivimaa sõja ajal (1558–1561/62). Pärast Tartu langemist Vene tsaari võimu alla püüdsid nii Tartu kohalikud seisused (toomhärрад ja vasallid) kui ka teised liivimaalased (eriti Riia peapiiskop ja Saksa Ordu Liivimaa haru) piiskopkonda taastada. Selleks koostati mitu üksteisega vastuolus olevat plaani. Peale selle püüti piiskopkonda kahel korral (1558. ja 1559. aasta sügisel) tagasi vallutada. Plaanidesse oli segatud ka Taani kuningakoda, eriti auahne hertsog Magnus, kuid piiskopkonna seisused lootsid varasema elukorralduse säilitamisel esialgu ka tsaar Ivan IV peale. Artikkel käsitleb nende plaanide koostamise ja elluviimise kulgu ning jõuab järeldusele, et Tartu piiskopkonna taastamisele mõeldi Liivimaal tõsiselt vähemalt kuni 1560. aasta suveni. Samas oli liivimaalaste plaanide õnnestumise tõenäosus sõja ja ebasoodsate poliitiliste jõuvahekordade tõttu väike.

Võtmesõnad: poliitiline ajalugu, keskaegne Liivimaa, Tartu piiskopkond, Vene-Liivimaa sõda

Vene-Liivimaa sõja ajal (1558–1561/1562)¹ varisesid kokku üle kolme sajandi püsinud keskaegse Liivimaa poliitilised struktuurid, millest esimesena langes Tartu piiskopkond. Ühe olulisema linna ja mõjukaima piiskopkonna minek Vene tsaari² Ivan IV (1533–1584) valdusse oli kahtlemata tugev hoop kogu Liivimaale ja Tartu kaotamist on tagantjärele kerge pidada esimeseks lüliks sündmusteahelas, mis paari aasta pärast viis senise poliitilise korralduse paratamatu ja täieliku kadumiseni. Kaasaegsed siiski nõnda ei arvanud: Tartu piiskop püüdis oma võimkonda veel viimasel hetkel venelaste kätte langemisest päästa ja Tartu vallutamise järel üritati selle senist korraldust võimalikult suures ulatuses säilitada. Samuti oli piiskopkonna osas mitmesuguseid plaane teistel liivmaalastel, kes seda nii 1558. kui ka 1559. aasta sügisel tagasi vallutada püüdsid.

Käesolev artikkel annab ülevaate nendest Vene-Liivimaa sõja ajal ette võetud plaanidest, mis olid suunatud kas Tartu piiskopkonna säilitamisele või taastamisele. Siinse kirjutise eesmärk on tuvastada, kuivõrd realistlikud need olid. Käsitlust, mis sellised kavad kokku võtaks ja analüüsiks, seni pole, neist enamikku pole ka seni pikemalt analüüsitud. Enim tähelepanu on pööratud Tartu seisuste tegevusele linna alistumisel ja eriti Tartu piiskopi võimalikele äraandlikele suhetele venelastega (Laidre 2008: 109–112, 118–122; Rauch 1975: 619–625; Kruus 1924: 147–150), samuti on veidi pikemalt käsitletud liivmaalaste 1559. aasta sõjaretke sündmustikku (Laidre 2008: 131–135; Kruus 1924: 103–106). Lisaks on vaadeldud mõne isiku osa Tartu-plaanides,

¹ 1558–1583 Liivimaal toimunud sõdu on koondatud Liivi sõja mõiste alla, mida on viimasel ajal õigustatult kritiseeritud. Välja on pakutud alternatiivseid nimetusi ja ajalisi piiritlusi (nt Laidre 2000; Filjuškin 2013; Filjuškin 2015; Tarvel 2018: 93). Jüri Kivimäe on soovitanud kasutada Liivimaa sõja nimetust (nt Eesti lugu 269). Sõda, mis algas Ivan IV vägede esimese rünnakuga ja lõppes Liivimaa võimustruktuuride likvideerimise või välisjõududele lõpliku allutamise (1561–1562), sobib nimetada Vene-Liivimaa sõjaks (vt ka Tarvel 2018: 101). Eeloo ja sõjasündmuste kohta vt nt: Kruus 1924; Rasmussen 1973; Tibergh 1984; Frost 2005: 15–50; Lange 2014; Laidre 2008: 13–150; 2015: 19–253.

² 16. sajandil kutsuti Ivan IV ja tema eelkäijaid Lääne-Euroopas tavaliselt suurvürstideks (vt nt Schonne hysthorie 1861; Herberstein 1556; Bredenbach 1564), nad ise kasutasid aeg-ajalt tsaari (teesari ehk keisri) nimetust. Ivan IV tegi seda järjepidevalt pärast 1547. aastal tsaariks kroonimist (Filjuškin 2006; Laidre 2008: 23–24).

eelkõige hertsog Magnuse (Adamson 2009: 25–27, 34–37, 41) ja Riia peapiiskopi Wilhelmi oma (Lange 2014, 409–417).

Piiskop Hermannii koadjuutoriplaan

Vene-Liivimaa sõja alguses langes Tartu piiskopkond tugeva rüüstamise ohvriks ja sellest kohutatud piiskop Hermann II (valitses 1552–1558) hakkas mõtlema võimust loobumisele. Märtsis esitas ta Riia peapiiskopile, Brandenburg-Ansbachi markkrahv Wilhelmile (valitses 1539–1563) ettepaneku, et viimase koadjuutorist,³ Mecklenburgi hertsog Christophist, võiks saada ka Tartu koadjuutor, kellele Hermann kohe võimu ka üle annaks (Bergengrün 1898: 104). Christoph ei olnud aga toona Liivimaal ja see plaan ei läinud käiku. Edaspidi muutus olukord veel keerulisemaks: Ivan IV väed vallutasid 1558. aasta mais Narva ja alustasid juunis Tartu stifti⁴ hõivamist. Kiiruga Tartusse maapäevale kogunenud Liivimaa seisused leidsid, et välisabi hankimine on hädavajalik. Seda otsustati taotlema eestkätt Taani kuningalt, kel puudusid tülid Moskvaga ja kes oli heades suhetes Püha Rooma keisririigiga, mille osaks liivimaalased endid lugesid ning kust samuti, ehkki tulutult, abi loodeti (Quellen 1, nr 70, 190–191; Laidre 2008: 96–97; Adamson 2009: 25)⁵. Juulis palusidki ordu ning Johannes von Münchhausen (Kuramaa piiskop 1540–60, Saare-Lääne piiskop 1541–60) Taanilt abi (NQ 1, nr 16, 17).

Tartu stifti seisused eesotsas piiskop Hermanniga läksid tunduvalt kaugemale. 5. juulil, pärast seda, kui orduväed olid Kirumpää maha põletanud ja oma valdustesse tagasi tõmbunud ning kolm päeva enne seda, kui venelased Tartu sisse piirasid, saatis piiskop

³ Koadjuutor on toomkapiitli valitud isik, kes peab piiskoppi vanaduse või haiguse korral abistama. Siin käsitletud koadjuutoritel oli õigus piiskopi koht endale saada, juhul kui ta suri või võimust loobus (*coadiutor cum iure successionis*).

⁴ Stift oli piiskopi ilmaliku võimu ala. Tartu stift hõlmas endise Ugandi maakonna ehk Kagu-Eesti. Piiskopi diöteesi ehk vaimuliku võimu alla kuulusid ka endise Sakala alad ja osa Kesk-Eestist.

⁵ Liivimaa maahärrade ja Püha Rooma keisririigi suhted kujunesid 13. sajandil ning püüsid läbi keskaja (Mäesalu 2017). 1521. aastast olid kõik maahärrad riigivürstid ehk keisri vasallid, kelle sidemed keisririigiga üha tihenesid (Maasing 2017). Siiski ei õnnestunud sealt tõhusat abi hankida (Reimann 1876).

oma toomkapiitli, nõunike ja rüütelkonna nõusolekul⁶ Taani kuninga Christian III (1534–1559) juurde saatkonna (NQ 1, nr 14) koos kirjaga (NQ 1, nr 13). Viimases taotleti sõjalist abi ja anti teada, et Tartu kapiitel on piiskopi järglaseks ehk koadjuutoriks valinud kuninga poja hertsog Magnuse, kelle kasuks piiskop plaanib võimust loobuda. Seetõttu paluti kuningal Magnuse postuleerimise⁷ ja stifti oma kaitsehärruse alla võtmisega nõustuda.

Hermanni plaan võtta endale koadjuutor ja seejärel kohe tema kasuks võimust loobuda polnud Liivimaal sugugi enneolematu. Tartu piiskopid olid 15. sajandi II poolel nõnda toiminud kaks korda järjest (Mäesalu 2017: 159–160) ja 1541. aasta suvel lahendati sarnasel moel Saare-Lääne piiskopkonna sisekriis (Maasing 2012: 30–32), kuid Hermanni kavast eristab neid ettevõtmisi tööik, et need toimusid Liivimaa orduharu mahitusel. Mõnel puhul võttis piiskop välismaise koadjuutori ka orduvastase poliitika ajamiseks. 1390. aastatel said Riia ja Tartu kirikuvürstide abimeesteks vastavalt Pommeri ja Mecklenburgi hertsogikoja liikmed, kuid tuge saadi ka Rooma kuningalt⁸ (Mäesalu 2017: 197–207). 1550. aastatel sai Riia peapiiskopi koadjuutoriks Mecklenburgi hertsog, ent seda plaani toetasid veel Preisimaa hertsog ja Poola kuningas (Lange 2014: 166–240).

Tartu koadjuutori plaan ei sobitu otseselt kummagi varasema variandi alla. Olles küll piiskopi algatatud ja toetudes välisjõule, polnud see suunatud ei ordu ega ka teiste liivimaalaste vastu, ent läks sarnaselt Riia 1550. aastate koadjuutori plaaniga siiski vastuollu 1546. aasta Volmari maapäeva otsusega: keegi ei või ilma teiste liivimaalaste nõusolekuta endale kõrgeadlikust (vürsti- või vabahärrasoo)st

⁶ Nn poliitilised seisused, toomkapiitel ja rüütelkond, abistasid piiskoppi stifti valitsemisel. Nende esindajatest koosnes ka kõrgeim valitsemis- ja kohtuorgan, stiftinõukogu. Tartu stiftis pidanuks otsuste langetamisel olema kaasaraäkimise õigus ühtlasi Tartu linnal, kuid linn jäeti korduvalt kas kõrvale või vähemalt ürikuis mainimata (Gernet 1896; Piirimäe 1998; Maasing ja Mäesalu 2018).

⁷ Piiskopi postuleerimine oli sellise kandidaadi ülesseadmine, kes mingil põhjusel ei vastanud piiskopiks saamise nõuetele (nt kui ta oli liiga noor või oli juba mujal piiskop) ja kelle piiskopiks saamiseks tuli paavstilt erandit paluda.

⁸ Rooma kuningas oli keskajal Püha Rooma keisririigi valitseja, keda paavst ei olnud keisriks krooninud. Ajalookirjanduses on teda tihti ka Saksa kuningaks nimetatud.

ametijärglast võtta (Hupel 1794, nr 18, 331–333; HA 3, nr 1342). Piiskop Hermanni kava oli ordule teada ja juuni lõpus palus piiskop sellele heakskiitu ka peapiiskopilt (MLA 5, nr 192; HA 5, nr 2238). Ordumeister laitis plaani maha ning leidis, et välismaistelt vürstidelt pole kiiret abi oodata (Quellen 1, nr 71, 193–194) – hoolimata sellest, et niisamuti ta ise pöördus peatselt abipalvega Taani poole. Peapiiskopi vend, Preisimaa hertsog Albrecht, kes oli tema peamine nõuandja, väitis seevastu, et just Taanilt pole abi loota, ja soovitas tugineda Poolale (HA 5, nr 2240).

Eeltoodu ei pidanud tähendama tartlaste plaani kindlat nurjumist. Teatavasti õnnestus 1559.–1560. aastal väga sarnane tehing Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkondade osas: Johannes von Münchhausen müüs oma piiskopikohad hertsog Magnusele (NQ 2, nr 146–148; Rasmussen 1973: 65–70; Adamson 2009: 28–32). Huvitav on seegi tõik, et 1558. aasta suvel oli nii Saare-Lääne kui ka Tartu piiskoppide saadikuks Taani kuninga juurde Läänemaa stiftifoogt⁹ Christoph von Münchhausen, aktiivseim Taani pooldaja Liivimaal (NQ 1, nr 13, 15, 17; Ritterbrüder 1993, nr 601; Arbusow 1902b: 75; 1904: 61; 1914: 145). Tartu ja Saare-Lääne plaanid sarnanesid ka selle poolest, et nägid ette piiskopkondade säilitamise – sekulariseerimist, mida enamik liivimaalasi pelgas, ei pidanud toimuma.¹⁰ See asjaolu võinuks Tartu plaani teistele liivimaalastele vastuvõetavaks teha, nagu 1560. aastal oldi (ordu puhul küll väga vastumeelselt) sunnitud leppima Magnuse võimuga (Adamson 2009: 33–43). Küll aga muutis Tartu plaani elluviimise vähemalt lühemas perspektiivis võimatuks linna langemine 18. juulil.

Tartu alistumine

Pärast 8. juulil alanud kümnapäevast piiramist otsustas Tartu Vene vägedele alistuda (Laidre 2008: 102–109). See ei toimunud sugugi tingimusteta: piiskop esitas 12 ning linn koguni 34 alistumistingimust (Nyenstädt 1839: 53–56; Pabst 1870: 244). Selle artikli seisukohast

⁹ Stiftifoogt oli piiskopkonna kõrgeim ilmalik ametnik (Stikane 2016).

¹⁰ Magnus von Hirschheydt toonitab veenvalt, et kuni 1561. aastani oli suurem osa liivimaalasi vaimulike vürstkondade sekulariseerimise vastu (Hirschheydt 2013).

on olulisim vaadelda piiskop Hermanni nõudmisi, kes ei esitanud mitte ainult enda, vaid ka toomkapiitli ja rüütelkonna tingimused (Nyenstädt 1839: 53–54). Ta palus endale elatiseks jätta Kärkna tserktslaste kloostri koos kõigi selle valduste ja mõne lähedase mõisaga; samuti ühe maja Tartus. Ka tahtis ta, et tema surma järel jääks klooster igaveseks ajaks munkade valdusse. Peale selle soovis piiskop kinnitust, et ei teda, aadlikke ega ka kedagi teist vägivaldselt Venemaale ei viida. Eraldi tähelepanu pöördi toomhärradele ja teistele vaimulikele, kel pidi jääma õigus jääda katoliikliku usu juurde ning säilitada oma majad ja varad. Lisaks pidi piiskop koos oma nõunikega jääma kõrgeimaks kohtuvõimuks nii aadlikele, toomhärradele kui ka munkadele.

Teiste liivimaalaste allaheitlikkuse soodustamiseks kiitis piirajate juht Pjotr Šuiski kõik 46 tartlaste alistumistingimust ka heaks (Laidre 2008: 111–112), kuid sellisel kujul nad tõenäoliselt tsaarini ei jõudnud. 1558. aasta augustist on teada 14punktiline Tartu stifti nõudmistekiri, millele sooviti tsaari kinnitust (Busse 1840: 477–480). Siin olid piiskopi ja linna peamised nõudmised kokku liidetud ning mitmed olid ka hoopis tagasihoidlikumad: enam ei olnud juttu piiskopi kohtuvõimust ning ka Kärkna klooster pidi pärast Hermanni surma minema Ivan IV-le – juhul, kui piiskopil tsaarilt lisaprivileegi ei õnnestu taotleda. Usuküsimuses nõuti sakslastele õigust jääda puhta ja õige kristliku usu juurde – mis eelkõige viitab luterlusele. Tsaar kinnitas vähemalt Tartu linna privileegid (Filjuškin 2013: 689–694; Christiani 1910: 11–14), ent sealgi kinnitatud nõudmistest kõiki ei täidetud, neist kurikuulsaimana lubadust, et kedagi vastutahtsi võõrsile ei viida. Juba augustis pidi piiskop Hermann siirduma Venemaale, kuhu ta jäi elu lõpuni (Hillebrandt 1893) ja sama aasta sügisel küüditati mõneks kuuks Pihkvasse Tartu meeskodanikud (Laidre 2008: 128). Viimane oli otseselt seotud liivimaalaste katsega Tartut 1558. aasta sügisel tagasi vallutada ja võib-olla pidi ka piiskop just seetõttu püsivalt Venemaale jääma (Laidre 2008: 126–127). Tartust oli saanud venelaste tähtsaim tugipunkt Liivimaal (vrd Angermann 1972: 25–70; Selart 2013) ja nad kasutasid järgmise paarikümne aasta jooksul mitmesuguseid, ka eelkirjeldatust karmimaid meetodeid, et linna enda käes hoida (vt nt Laidre 2008: 135–184).

*Ordu ja peapiiskopi varasemad huvid.
1558. aasta sügise sõjaretk*

1558. aasta sügisel toimunud Tartu tagasivallutamise katse ei olnud kaugeltki esimene kord, kui teised Liivimaa jõud piiskopkonna asjadesse sekkusid. Liivimaa orduharu oli sajandeid püüdnud kõigis Liivimaa piiskopkondades endale sobivaid kirikuvürste ametisse panna (Jähnig 2002; 2011a; 2011b: 76–98; Bolte 2012; 2014). Üks võimalusi oli ülal mainitud koadjuutoriskeem, ent ka piiskopivalimisi mõjuvates õnnestus Tartu piiskopitoolile seada ordule sobivaid mehi.¹¹

Piiskop Hermann ilmselt ordu soosik polnud ja Vene-Liivimaa sõja puhkemise järel muutusid tema suhted orduga pingelisteks. 1558. aasta märtsis toimunud maapäeval väitis ordu, et Hermannil on peamine süü sõja puhkemisel, ent tänu teiste piiskoppide toetusele see süüdistus tõrjuti (HA 5, nr 2175, 2181). Sellega ordu ei piirdunud. Pärast Tartu langemist süüdistas ta Hermannit ägedalt reeturlikkuses: too olevat plaaninud nii oma piiskopkonda kui ka kogu Liivimaad Venemaa kätte mängida (nt NQ 1, nr 78; Quellen 1, nr 82; HA 5, nr 2429, 2537). Hermannit reetlikkuses oli veendunud ka ordumeelne kroonik Johannes Renner (Renner 1995: 36, 44–45), samas kui Tallinna kroonik Russow nägi Tartu langemises põhisüüd mitte piiskopil, vaid linnal ja stiftinõunikel (Russow 1993: 116–117; Russow 1584: 43v). Võimalik, et ordu süüdistused olid vähemalt osaliselt tingitud asjaolust, et Tartu piiramise ajal ei suutnud või ei tahtnud Liivimaa võimsaim sõjaline jõud linna abistada ja seda häbiväärset momenti püüti Tartu valitseja reeturluses süüdistamisega õigustada.¹²

Reetmissüüdistused leidsid tuge Tartu piiskopi endiste lähikondlaste, eriti tõlk Christoffer Lustferi ja kantsler Jürgen Holtschuri kahtlasest

¹¹ Sellised olid nt: Helmick von Mallinckrodt (1459–1468), tulevase maamarssali vend (Ritterbrüder 1993, nr 571); Christian Bomhower (1514–1518), ordumeistri endine sekretär (Arbusow 1902a: 52; 1904: 44; 1914: 27–28) ning Jodokus von der Recke (1543–1551/1553), maamarssali ja hilisema ordumeistri vend või nõbu (Arbusow 1902b: 89; 1914: 166; Ritterbrüder 1993, nr 697 ja 701).

¹² Renner on seoses püüdega Tartu vallutamisega seonduvat ordule soodsas suunas kujutada kohati tõsiasi moonutanud – nii olevat Tartu piiramine alanud 15. juulil ja kestnud vaid kolm päeva (Renner 1995: 47, 50).

käitumisest ja ülestunnistustest. Siiski ei saa täie kindlusega väita, et piiskopil oli kindel kava Tartu venelaste kätte mängida, ent on peetud tõenäoliseks, et olukorda lootusetuks pidav piiskop otsustas võimalikult soodsate alistumistingimuste saamiseks tsaariga kokkuleppele minna (nt Kruus 1924: 147–150; Laidre 2008: 118–122; Adamson 2009: 25–26). Käesolevate ridade autorile tundub kõige usutavam Georg von Rauchi arvamus: piiskop olevat 1558. aasta algul venelaste juures alistumistingimuste osas pinda sondeerinud, kuid edutult, mistõttu saadeti juulis abipalve Taani (Rauch 1975: 621–625).

Riia peapiiskop, ordu peamine rivaal Liivimaal, Hermannii reetur-luses ei süüdistanud, vaid võttis 1558. aasta augustis hoopis Tartu viimase stiftifoogti Elert Kruse enda kaitse alla (HA 5, nr 2264). Peapiiskopi varasemad suhted Tartu piiskopiga olidki pigem positiivsed ja mitu korda tegutseti ühistrindes ordu ambitsioonide vastu, ehkki aeg-ajalt liitus Tartu piiskop ka ordu leeriga.¹³ Ka peapiiskopi Wilhelmi ajal olid suhted Tartu isandaga olnud mitmesugused. Sealjuures oli ta aastail 1553–1554 püüdnud Hermannii vastukandidaadina piiskopitoolile tõsta Tartu toomhärrat Peter von Tiesenhausenit, kuid sellest hoolimata polnud Wilhelmi ja Hermannii vahel lepitamatut vimma (Maasing 2013: 115–122). Seevastu suurendas ordu ja peapiiskopi suhteid sõja algul asjaolu, et esimene pooldas koos enamiku teiste liivimaalastega abi otsimist Taani, teine aga Poola kuningalt (Lange 2014: 260–275, 292–308).

Omavahelistest vastuoludest hoolimata olid nii ordu kui ka peapiiskop ühel nõul, et Tartu tuleb tagasi vallutada (HA 5, nr 2291, 2292, 2299). Samas pole selge, keda nad soovinuks seal võimule tõsta. Väga tõenäoliselt ei peetud enam Tartu piiskopiks Venemaal viibivat Hermannii, kes 1559. aastal nimetas ka iseend tagandatud piiskopiks (NQ 2, nr 106, 70; Busse 1840: 486; Renner 1995: 87). 1558. aasta kevadel Tartu koadjuutorikandidaadina mainitud hertsog Christoph

¹³ Tartu ja Saare-Lääne, teatud määral ka Kuramaa piiskopid toimisid siinkirjutaja hinnangul Liivimaa poliitilises süsteemis tihti otsustavate kaaluvihtidena, mis kallutasid ülekaalu ühe peamise jõu – ordu või peapiiskopi kasuks. Kuna piiskoppide huvides oli enamasti jõutasakaal, toetati rohkem nõrgemat poolt, peapiiskoppi (Maasing 2016).

ei viibinud aga jätkuvalt Liivimaal, mistõttu polnud tal võimalik oma taotlusi esitada.

1558. aasta septembri lõpus asus ordukoadjutor Gotthard Kettleri juhitud orduvägi koos peapiiskopkonna aadli ratsaväega sõjaretele Tartu piiskopkonda. Liivimaalastel õnnestus tagasi vallutada väikesed ja nõrgalt kaitstud Rannu ja Konguta linnused, kuid raskesuurtükide puudumise tõttu takerduti venelaste poolt tugevalt kindlustatud Rõngu vasallilinnuse all. Terve oktoobri kestnud piiramise järel läks korda see vallutada ning järgnevalt liiguti Tartu poole ja löödi 7. novembril Tõravere juures Vene väge. Tartu alla Kettleri juhitud vägi siiski ei jõudnud, sest lahingutegevuse käigus murdis ordukoadjutor jala, misjärel läksid väed laiali. (Renner 1995: 62–64, 67–72; Quellen 1, nr 96, 99, 102; Quellen 3, nr 300; Briefe 1, nr 178, 188, 190; HA 5, nr 2313, 2347; Kruus 1924: 66–68)

Tartu seisuste ja peapiiskop Wilhelmi plaanid. Sõjaretk Tartu stifti 1559. aasta sügisel

Sõjakäigu nurjumise järel ei kadunud Tartu küsimus päevakorralt. Detsembris saabusid Liivimaale Moskvasse reisivad Taani saadikud ja nende poole pöördusid Tartu stifti saadikud, kes esindasid Vene võimu alt lahkunud tartlasi (toomhärراسid, aadlikke ja arvatavasti ka linnakodanikke). Saadikud esitasid palve, et Taani kuningas võtaks Tartu enda protektoraadi alla, kiites selle jõukust ja tähtsust. Taani saadikud kirjutasid seepeale kuningale, paludes Tartu küsimuses kiiret otsust, kuna tartlased olevat oma stifti pakkunud ka Riia peapiiskopile (NQ 2, nr 91: 21–22). Samuti detsembrist pärinevast peapiiskop Wilhelmi kirjast ilmneb aga, et tartlased ei nõustunud peapiiskopi pakutuga ja hoidsid salaja Taani kuninga poole (HA 5, nr 2326). Taani kuningakoda ei langetanud tol hetkel Tartu küsimuses otsust, ent taanlased jätkasid selle ettevaatlikku kaalumist ka 1559. aastal (NQ 2, nr 98, 101; Rasmussen 1973: 115–118, 164–167).

Peapiiskopi Tartu plaanid selgusid 1559. aasta kevadel, kui ta esitas Poola kuningale kava, mille kohaselt pidanuks kogu Liivimaa viimasele allutatama (HA 5, nr 2423). Wilhelm soovis kuninga ülemvõimu

all küll põhimõtteliselt säilitada senise poliitilise korralduse, kuid maa vaieldamatuks esivõimuks pidanuks ordu arvelt saama peapiiskop, kellele ja kelle koadjuutorile pidanuks postuleeritama ka (jätkuvalt venelaste käes olev) Tartu piiskopkond. See plaan ei olnud tegelikke jõuvahekordi arvestades realistlik ja suvel soovitas Wilhelmi vend Albrecht tal Poola protektoraadi küsimuses orduga hoopis koostööd teha ning jätta Tartu piiskopkond Taani kuninga huvisfääri (HA 5, nr 2477).

1559. aasta sügisel selgus aga, et Frederik II (1559–1588) ei toeta piisavalt aktiivselt Tartu protektoraadiplaani.¹⁴ Seetõttu pöördusid Tartu seisused oktoobris peapiiskopi poole, paludes talt vahendust, ning olid valmis ka peapiiskoppi või tema koadjuutorit Tartu isandana nägema (HA 5, nr 2518; Bergengrün 1898: 133–134). Peatselt pöördus peapiiskopi poole ka Taani kuningas, kes oli sõlmimas Saare-Lääne ja Kuramaa tehinguid, mis põhjustasid vastuolusid orduga (Adamson 2009: 28–33). Seetõttu toonitas kuningas peapiiskopile, et nii Kuramaa, Saare-Lääne kui ka Tartu peavad jääma Wilhelmi kui metropoliidi võimu alla, kes neid ordu vastu kaitseks. Sisuliselt soovis monarh peapiiskopiga sõlmida orduvastast liitu, ent viimane ei soovinud otseselt ordu-Taani tülisse sekkuda (HA 5, nr 2526). Teisalt ei soovinud Wilhelm ka ordu tugevdamist piiskopkondade arvelt. Pealegi olid temani jõudnud kuuldused, nagu oleks ordu saanud 31. augustil Poolaga sõlmitud protektoraadilepinguga (Dogiel 1759, nr 133) loa Tartu stift selle venelaste käest tagasivallutamise korral endale pidada (HA 5, nr 2518). Poolaga 15. septembril sarnase kaitselepingu (Dogiel 1759, nr 130) sõlminud peapiiskop lootis veenda Sigismund II Augustit hoopis end toetama, et seeläbi Tartu endale saada (HA 5, nr 2518).

Poola tuge Tartu küsimuses ei paistnud esialgu aga ei peapiiskopile ega ordule ja 1559. aasta sügisel otsustasid liivimaalased teha omapoolse katse stifti tagasivallutamiseks. Ordu ja peapiiskopkonna vägede kõrval oli sel korral liivimaalaste väes ka Kura- ja Läänemaa üksuseid. Orduvägede juhiks oli sarnaselt 1558. aasta retkele Kettler,

¹⁴ Thomas Lange väidab, et kuningas aktsepteeris sama aasta detsembris hertsog Magnuse postuleerimise Tartus (Lange 2014: 409). Tegelikult teatas ta peapiiskopile Magnuse saamisest Saare-Lääne piiskopiks (MLA 5, nr 217; HA 5, nr 2528).

samas kui peapiiskopkonna, Riia linna ning Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkondade vägesid juhtis koadjuutor Christoph (Kruus 1924: 103–104; Bergengrün 1898: 133). Nagu 1558. aastal, ei näi ka nüüd olevat sõlmitud eelnevat kokkulepet, mis pidanuks stiftist selle vallutamise järel saama.

14. oktoobril sisenesid liivimaalaste eelväed Sangaste juures Tartu piiskopkonda, jõudsid 19. oktoobril Nõo juurde ning võitsid 24. oktoobril Vene vägesid. Kuna Liivimaa väejuhtide ja peavägede kohale saabumine venis, hoogustus sõjategevus uuesti alles novembri alguses: 11. novembril saavutati võit suurema Vene väe üle (Kruus 1924: 104) ning 19. novembriks jõuti Tartu alla. Nagu eelmisel aastal Rõngu all, sai nüüdki probleemiks suurtükkide nappus. Novembri lõpus jõudsid kohale venelaste abiväed ja liivimaalaste seas puhkesid lahkhelid. Ordu leidis, et linna piiramiseks ei jätku jõudu ning soovitas korraldada sõjakäigu Venemaale, kuid koadjuutor Christoph ja aadlikud leidsid, et enne tuleks kogu Tartu piiskopkond tagasi vallutada. Viimaks jäi peale ordu seisukoht ja vägi lahkus Kärknasse, kust piiskopkondade väed koju läksid. Orduväed liikusid Laiuse linnuse alla ning püüdsid seda kuni detsembrini edutult vallutada. Seejärel ei nõustunud piiskopkondade väed enam kokku tulema ja nõnda lõppes 1559. aasta sõjaretk tulemusteta. (Renner 1995: 100, 104–106; Quellen 3, nr 428; Quellen 4, nr 443, 450, 480, 481; Brüfe 3, nr 540, 543, 555; HA 5, nr 2527, 2532/1, 2625; Kruus 1924: 103–106; Laidre 2008: 131–135)

Liivimaalaste viimased plaanid Tartu osas

Teine nurjunud sõjakäik ei lõpetanud siiski liivimaalaste lootusi Tartu tagasi võita. 1560. aasta kevadel ja suvel elavdas neid eelkõige hertsog Magnuse kohalejõudmine. Noore vürsti peale lootsid eriti aadlikud, kaasa arvatud suur osa Tartu stiftivasallidest, kellest mitmest sai hertsogi mõjukas lähikondlane (Adamson 2009: 26–27, 34–38). Liivimaa päästjana esitles Magnus ennast ka ise (HA 5, nr 2612), samuti näinuks ta end meelsasti Tartu isandana ning vähemalt esialgu näis ta lootvat, et venelased annavad Tartu stifti ja kõik ülejäänud vallutatud alad Liivimaal peale Narva talle heanaaberluse määrgina üle (NQ 2, nr 183).

Tartu rüütelkonna liikmed koondusid juba enne Magnuse Liivimaale saabumist Haapsalu juurde. Sinna saabus teisigi Tartu seisuste esindajaid, kaasa arvatud Tallinna elekt¹⁵ (1558–60) Mauritius Wrangell, kes polnud loobunud Tartu toompraosti¹⁶ kohast, mis oli tema valduses alates 1550. aastast (MLA 5, nr 219; HA 5, nr 2595, 2620; Arbusow 1902a: 144; 1914: 241–242; Lukas 1998: 275). Mauritius ja mitmed teised Tartu seisuste esindajad tegelesid aktiivselt postulat-siooni küsimusega. Viimaste hulka võib kahtluseta lugeda Haapsalu juurde kogunenud aadlikud, näiteks Tartu viimase stiftifoogti Elert Kruuset. Tema ja stiftivasall Tonnies Wrangell ning Friedrich Gross, kes oli Tartu piiskopi endine ja elekt Mauritiuse toonane sekretär, olid ka elekti saadikud peapiiskopi juurde (MLA 5, nr 219; HA 5, nr 2595, 2620; Arbusow 1914: 72). Veel olid Mauritiusega arvatavasti ühel nõul mõned Tartu toomhärрад, kellest Jakob Lewenwolde ja Wilhelm Tödwen (Arbusow 1904: 58; 1914: 122–123, 218; Lukas 1998: 277) olid 1560. aastaks saanud Tallinna kapiitli liikmeteks (Schirren 1861–1868: 73). Tartu küsimusest võis huvituda ka kanoonik Georg Mekes, keda 1562. aastal mainitakse Saare-Lääne toomhärрана (Arbusow 1902b: 67; 1914: 138, 326; Lukas 1998: 277). Ülejäänud Tartu kanoonikute kohta on liialt vähe infot, mistõttu neid ei saa isegi oletamisi seostada Tartu seisuste tegemistega.¹⁷ Sama kehtib Tartu linnakodanike puhul.

Mauritiuse lootus saada Tartu küsimuses tuge hertsog Magnuselt viis ta konflikti orduga, mille juhtkond vastustas selgelt hertsogi võimuambitsioone Liivimaal. Juba enne 1560. aasta aprilli oli puhkenud tüli Mauritiuse ja ordu väeüksuste juhtide vahel, kui viimased elekti

¹⁵ Elektiks nimetati piiskoppi, kelle toomkapiitel oli valinud, kuid keda paavst ei olnud kinnitanud.

¹⁶ Toompraost oli kapiitli olulisim liige, kes tegeles eelkõige selle majandus- asjade ja välissuhtlusega. Tihti valiti ta ka uueks piiskopiks. Tartu praostide kohta: Lukas 1998: 54–56.

¹⁷ Liivimaal võisid 1560. aasta kevadel viibida Peter von Tiesenhausen (Arbusow 1914: 218) ja Mathias Averdunck (NQ 2: 66; Busse 1840: 504; Renner 1995: 148). Tonnies Lewenwolde viidi 1559. aasta lõpus Venemaale (Renner 1995: 105) ning Philipp Olmen oli tõenäoliselt Saksamaal (Bredenbach 1564; Arbusow 1914: 154). 1558. aasta suvel mainitud Reinhold Goskullist (NQ 1, lk 232) pole edaspidi midagi teada, nagu ka 1558. aasta kevadel tegutsenud Blasius Müllerist (Briefe 1, lk 207) ja [Johann] Stackelbergist (Renner 1995: 27; Arbusow 1914: 201).

Toompea residentsi rüüstasid ja olevat plaaninud seda enda valdusesse võtta. Seda tüli, mis osaliselt näib olevat põhjustatud Tartu küsimusest, võimendas veelgi tõsiasi, et üks tema kiri Tartu kapiitlile, nõunikele ja rüütelkonnale sattus ordumeistri kätte (MLA 5, nr 219, 223, 224; HA 5, nr 2589, 2592, 2620). Eelkõige tüli tõttu orduga saatiski Mauritius oma saadikud peapiiskop Wilhelmi juurde, kes palusid Wilhelmilt abi ja tuge ning tuletasid peapiiskopile meelde, et ta lubas esimesel võimalusel Tartu postulatsiooni küsimuses elektile kirjutada ja ise Haapsallu tulla (MLA 5, nr 219, 226; HA 5, nr 2595, 2620).

Nagu eelpool mainitud, oli Wilhelm juba 1559. aasta sügisel olnud Tartu piiskopkonnast huvitatud, kuid ta polnud oma huve kuni 1560. aasta kevadeni kuigi aktiivselt realiseerinud. Tema vend Albrecht arvas jätkuvalt, et Tartu kavade jõustamiseks on võimalused kasinad ja pealegi tekib oht hertsog Magnuse ja Taaniga tülli minna (HA 5, nr 2544, 2560, 2616). Sellest hoolimata otsustas Wilhelm Mauritiuse palvetele vastu tulla ning lubas ka Tartu postulatsiooni küsimusega tegelema hakata (MLA 5, nr 231; HA 5, nr 2621). Peapiiskopi postuleerimise asemel mõeldi järgnevatel kuudel rohkem tema koadjuutori peale: 1560. aasta mais küsis Wilhelm oma vennalt Albrechtilt, kas Christophile peaks keisrilt lisaks Riia peapiiskopkonna regaalidele hangitama ka Tartu omad.¹⁸ Peapiiskop arvas, et see aitaks stifti tagasivallutamise korral tõrjuda ordu ja teiste võimutaotlejate ambitsioone, ehkki temagi kartis vastuolusid hertsog Magnusega. Tartu vallutamist lootis Wilhelm täide viia eelkõige Poolale, aga ka orduvägede tuginedes – ordu toetuse lootis ta saavutada omapoolse abiga venelastele kaotatud orduvalduste tagasivõitmisel (MLA 5, nr 242; HA 5, nr 2664; Lange 2014: 411, 417).

Hertsog Albrecht oli jätkuvalt ettevaatlik ning rõhutas vennale, et Taaniga tülliminekut tuleb vältida, ja kui selgub, et Tartu seisused toetavad jätkuvalt Magnust, peaks Christophi postuleerimisest loobuma (MLA 5, nr 243; HA 5, nr 2676). Sama aasta augusti alguses plaaniti Riia ja Tartu regaalide küsimusega Püha Rooma keisririigis

¹⁸ Riia peapiiskop ja Tartu piiskop olid riigivürstid ehk keisri otsesed vasallid ning oma ilmaliku võimu kinnitamiseks tuli neil keisrile anda läänivanne ja võtta vastu tema antavad regaalid. 13.–14. sajandil oli regaalide võtmine olnud harv, alates 15. sajandist tehti seda üha tihemini (Mäesalu 2017; Maasing 2017).

edasi tegeleda (HA 5, nr 2707) ning kuu lõpus kirjutas peapiiskop koadjuutor Christophi vennale, Mecklenburgi hertsog Johann Albrechtile (1547–1576), paludes nõu, sest oli selgunud, et ei Tartu seisused ega ka hertsog Magnus soovi viimase postuleerimisest Tartus loobuda (NQ 3, nr 214).

Hertsog Magnusel polnud siiski võimalust Tartu küsimusega tegeleda. Ta oli Maasilinna ordufoogtkonna hõivamise, Tallinna piiskopiameti ostmise ning muude võimuambitsioonide tõttu läinud põhjalikult tülli orduga, mis peapiiskopil ja tema koadjuutoril augusti alguses küll lepitada õnnestus (Renner 1995: 134, 141–145; MLA 5, nr 244; Quellen 5, nr 715; Lange 2014: 418–427). Samal ajal toimus aga vene-
laste edukas pealetung: 2. augustil kaotas ordu Härgmäe lahingu, 20. augustil langes Viljandi ning seejärel rüüstati Läänemaad, kus puhkes ka talurahvaülestõus. Kõik see tähendas tugevat hoopi ordu sõjalisele võimekusele, aga peale selle nii tema kui ka hertsog Magnuse presitiizile (Renner 1995: 140–148; Adamson 2009: 42–47).

1561. aasta sügisel kerkis Tartu postulatsiooni küsimus veel viimast korda üles, kui peapiiskop taas hertsog Albrechtilt ses osas nõu küsis. Viimane leidis, et Poola kuninga toel võiks peapiiskop seda taotleda, aga ainult juhul, kui Taani kuningas ja hertsog Magnus sellega nõustuvad (HA 6, nr 2901). Ehkki Poola kuningal oli huvi Tartu piiskopkonna osas ning ta lasi 1562. aasta alguses lisaks Riia stiftivasallide privileegidele kinnitada ka Tartu omad, ei toetanud ta kuidagi Wilhelmi Tartu-plaane (Briefe 5, nr 897: 424; Lange 2014: 618).

Tartu seisused ei näi pärast 1560. aastat olevat piiskopkonna taastamisele lootnud. Mauritius keskendus Tallinna piiskopiametist loobumise järel elatise hankimisele¹⁹ ja mitmed aadlikud, aga ka ametnikud, astusid hertsog Magnuse teenistusse (Adamson 2009: 34–38, 41). Mõned tartlased, kes olid langenud venelaste kätte vangi, asusid hiljem tsaari teenima, näiteks endine stiftifoogt Elert Kruse ja piiskop Hermannil lähikondlane Johann Taube (Schiemann 1877: 1–30). Samuti ei saa välistada, et Vene võimu aluses Tartus tegutsesid

¹⁹ Mauritius soovis elatiseks Padise kloostrit ja selle valdusesse kuulunud Raasiku mõisat (NQ 3, nr 227), kuid et need olid sõjas rüüstatud, läänistas Magnus talle ajutiselt Audru mõisa (NQ 3, nr 252).

mõned toomhärрад. Nimelt jätkasid toomkirikus tegevust katoliku vaimulikud ja 1565. aastal küüditatud linlaste nimekirjas on mainitud nelja „toompappi“, kuid pole selge, kas nad olid kanoonikud (Hillebrandt 1893: 467; Hausmann 1900: 198–200; Bruiningk 1903: 38–39, 42; Arbusow 1904: 58).

Kõige viimaseks liivimaalaste Tartu-plaaniks võiks pidada Taube ja Kruse katset linna 1571. aastal Poola kätte mängida (Laidre 2008: 165–171; Adamson 2009: 112–114), kuid siis ei olnud piiskopkonna taastamine enam plaanis. Endine Tartu stift jäi kuni 1582. aastani Vene võimu alla (Angermann 1972; Selart 2013) ja aastast 1570 oli seal ametis Tartu (hiljem Tartu ja Viljandi) õigeusu piiskop (Angermann 1966). Venelased pidasid teda arvatavasti 11. sajandil rajatud Jurjevi piiskopi- ameti õigusjärglaseks: tegelikkuses oli tegemist hilisema Bila Tserk- vaga tänapäeva Ukrainas, ent see seoti ekslikult Tartuga, mis 1030. aasta paiku toimunud vallutuse järel teatavasti Jurjevi nime kandis. Venelaste arusaama järgi olid sakslased selle piiskopkonna vahepeal katoliseerinud ja seetõttu võidi õigeusu piiskoppi teatud määral käsi- tada ka piiskop Hermannii järglasena (Selart 2012: 61–62). 1582. aastal sai kunagisest Tartu stiftist Poola-Leedu valdus (Staemmler 1953; Tarvel 2013a; Tarvel 2013b) ja sellega lakkas ka õigeusu piiskopkonna tegevus.

Kokkuvõtteks

Eelnevast ilmneb, et esimestel sõja-aastatel taotlesid liivimaalased võrdlemisi aktiivselt Tartu piiskopkonna tagasivõitmist ja taasta- mist, mistõttu võib nõustuda Margus Laidrega: „[Tartu] loovutamise- ga Moskva suurväestile ei tahetud kuidagi leppida“ (Laidre 2008: 131). Teisalt tulevad selgelt välja osapoolte erinevad eesmärgid. Tartu piiskopi ja seisuste peamine eesmärk oli senise elukorralduse säili- tamine. Sealjuures ei tundu abivahendi valik olevat primaarne. 1558. aastal ilmneb vähemalt kolm plaani: piiskop püüdis loobuda võimust nii Riia koadjuutori kui ka Taani kuningapoja kasuks ning seejärel võimalikult soodsatel tingimustel alistuda venelastele. On võimalik, et vähemalt teine ja kolmas plaan toimisid paralleelselt. Siiski tundub tõenäolisem, et saadikuid Taani saates samal ajal venelastele alis- tuda ei plaanitud – mis ei välista sääraseid plaane mõni kuu varem.

Lootused säilitada Vene võimu all senine olukord ei täitunud ning seejärel lootsid stiftist lahkunud tartlased piiskopkonna taastamisele Taani kuninga toetusel. Viimase huvi Tartu vastu oli leige, ehkki mitte olematu, ning sel puhul ilmnevad sarnasused Saare-Lääne ja Kuramaa tehinguga. Eriti ilmseks saavad need 1559.–1560. aastal, kui Taani kuningas palus peapiiskopil Saare-Lääne, Kuramaa ja Tartu stifte kaitsta ordu taotluste eest ning hertsog Magnus lootis saada kõigi kolme piiskopkonna isandaks. Tartu küsimusega oli tihedalt seotud ka Tallinna piiskopkond, mille juhtkonna hulka kuulus mitu endist tartlast, kaasa arvatud elekt, kes 1560. aasta suveni aktiivselt Tartu piiskopkonna postulatsiooniküsimusega tegeles.

Taani kuninga huvi leiguse tõttu hakkasid tartlased peatselt otsima teisi võimalusi ning pöördusid seetõttu juba 1558. aasta lõpus tagasi ka esimese plaani juurde – saada tuge (ja ka valitseja) Riia peapiiskopkonnast. Ent ei peapiiskop ega ka tema koadjuutor olnud, sarnaselt oma konkurendile hertsog Magnusele, võimelised Tartu piiskopkonda ise hõivama. Peapiiskopi lootused saada oma plaanile tuge Poola kuningalt polnud määratud täituma. Viimane polnud huvitatud mitte piiskopkonna hankimisest oma sõltlasele, vaid selle otsesest liitmisest enda valdustega, mis teostus aga alles paarkümmend aastat hiljem.

Kui hertsog Magnuse jaoks oli Tartu piiskopi tiitli omandamine hea võimalus oma võimu Liivimaal veelgi laiendada ja kindlustada, siis tundub, et peapiiskopi jaoks oli Tartu küsimus seotud eelkõige tema ja ordu pideva rivaliteediga – kõige enam pelgas ta seda, et ordul on plaan Tartut enda võimualaga liita. Tartu küsimus ei jätnud ordu tõe poolest külmaks, kuid pole sugugi kindel, kas ordul selline plaan oli, ning veelgi suuremad kahtlused tekivad selle läbiviidavuse suhtes. See oluks võimalik ainult siis, kui ordu vallutanuks Tartu tagasi ainult oma jõududega. Sellele ei näi ei ordumeister Wilhelm Fürstenberg ega ka tema järeltulija Gotthard Kettler olevat mõelnud. Mõlemal, 1558. ja niisamuti 1559. aasta sõjaretkel osalesid nii ordu kui ka peapiiskopi väeüksused ning pole sugugi selge, millisena nähti ette stifti tulevikku. Võib-olla oleks Tartu seisused seejärel valinud uue piiskopi, ent kas selleks oleks saanud hertsog Magnus, peapiiskop Wilhelm, tema koadjuutor Christoph või hoopis keegi muu, näiteks ordu ja peapiiskopi ühine kompromissikandidaat, pole võimalik öelda. Igal juhul

liivimaalaste sõjaretked ebaõnnestusid hoolimata esialgsest edust ja jääb vaieldavaks, kas selles oli põhisüü üldisel sõjalise võimekuse defitsiidil, konkreetselt raskesuurtükide puudumisel või liivimaalaste omavahelistel vastuoludel, mis ilmnesis eriti selgelt 1559. aastal.

Toonitada tuleb sedagi, et liivimaalaste plaanides näib ilmnevat huvi ainult Tartu stifti kui ilmaliku valduse vastu. Plaanides ei tehta juttu Tartu piiskopkonna vaimulikust alast või näiteks vaimuliku ülemkarjase kadumisega tekkinud probleemidest esialgu Vene võimu alt välja jäänud alade puhul (näiteks Uus-Pärnus ja Viljandis). See ei tähenda, et neid probleeme ei võinuks olla, kuid tundub, et piiskopkonna võimalikud taastajad või endale soovijad nägid selles selgelt eelkõige ilmalikku valdust. Ilmselt aitas sellele kaasa tõsiasi, et väga tõenäoliselt oli suurem osa Tartu plaaniga seotud isikuid luterlased.

Lõpetuseks tuleb nentida, et ühelgi Tartu piiskopkonna taastamise plaanil polnud kuigi suurt võimalust õnnestuda. Liivimaa-välistel jõududel puudus selleks huvi, liivimaalastel selleks vajalik üksmeel ja tõenäoliselt ka sõjaline jõud. Kõige enam lootsid piiskopkonna taastamise taotlejad nähtavasti Taani kuninga peale, kuid et too ei soovinud Moskva sõjajalale sattuda, polnud nendegi plaanid määratud täituma. Igal juhul valgustab Tartu plaanide vaatlemine tõsiasi, et Liivimaa seisused püüdsid vähemalt kuni 1560. aastani maa senist poliitilist korraldust aktiivselt säilitada või taastada ja olid (vähemalt Tartu seisuste näitel) selleks kasutatavate abinõude valikul üpris paindlikud.

Tänuavaldused

Käesolev artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri projekti „Ühiselu, eraldatus ja kultuuriline vastasmõju keskaegsel Liivimaal (1200-1550)“ (PUT 1422) toetusel. Autor tänab Mihkel Mäesalu, Anti Selartit ja anonüümset retsensenti asjalike märkuste ja soovitude eest.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Publitseeritud allikad:

Bredenbach, T. 1564. Belli Livonici quod Magnus Moschoviae dux, anno 1558. contra Livones gessit, nova & memorabilis historia, lamentabilem universae Torpatensis provinciae vastationem & excidium complectens, bona fide per Tilmannum Bredenbachium con scripta. Colonia.

Briefe 1 = Friedrich Bienemann (vlj). Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Bd. 1. Riga 1865.

Briefe 3 = Friedrich Bienemann (vlj). Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Bd. 3. Riga 1868.

Briefe 5 = Friedrich Bienemann (vlj). Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Bd. 5. Riga 1876.

HA 3 = Stefan Hartmann (toim). Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1540–1551): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten. Köln etc. 2002.

HA 5 = Stefan Hartmann (toim). Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten. Köln etc. 2006.

HA 6 = Stefan Hartmann (toim). Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1560–1564): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten. Köln etc. 2008.

Herberstein, S. von. 1556. Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi liberi baronis in Herberstain, Neyperg, & Guettenhag: Russiae, & quae nunc eius metropolis est, Moscouiae, brevis-sima descriptio. Chorographia deniq[ue] totius imperii Moscici, & uicinorum quorundam mentio. De religione quoq[ue]uaria inserta sunt, & quae nostra cum religione non conueniunt. Quis deniq[ue] modus excipiendi & tractandi oratores, differitur. Itineraria quoq[ue] duo in Moscouiam, sunt adiuncta... Basileae.

Hillebrandt, C. 1893. Christian Hillebrandts Bericht über den Aufenthalt Bischof Hermanns von Dorpat in Moskau 1558/59. Hg. v. Alexander Bergengrün. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands 15, 421–468.

- Hupel, A. W. 1794.** Lief-laendische Urkunden, welche Herr Heinrich von Tiesenhausen der aeltere, seiner zu Berson im Jahr 1575 vollendeten und handschriftlich hinterlassenen Geschlechts-Deduction beyge-
fueget hat. – Neue nordische Miscellaneen 7.–8. Stück, 227–354.
- MLA 5** = Monumenta Livoniae Antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's dienen. Fünfter Band: Die letzten Zeiten des Erzbistums Riga, dargest. in einer gleichzeitigen Chronik des Bartolemäus Grefenthal und in einer Sammlung der auf jene Zeiten bezüglichen Urkunden. Riga; Leipzig. 1847.
- NQ 1** = Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit: aus dem dänischen Geheimen Archive zu Kopenhagen. Band I. Hg. von Carl Schirren. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Neue Folge, 9. Reval 1883.
- NQ 2** = Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit: aus dem dänischen Geheimen Archive zu Kopenhagen. Band II. Hg. von Carl Schirren. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Neue Folge, 10. Reval 1884.
- NQ 3** = Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit: aus dem dänischen Geheimen Archive zu Kopenhagen. Band III. Hg. von Carl Schirren. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Neue Folge, 11. Reval 1885.
- Nyenstädt, F. 1839.** Franz Nyenstädt's, weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch, erstere nach ältern und neuern Abschriften, letzteres nach dessen Originalhandschrift herausgegeben. – Monumenta Livoniae Antiquae. Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands dienen. Zweiter Band. Riga; Leipzig.
- Pabst, E. 1870.** Der russische Krieg in Livland 1558, namentlich die Katastrophe Dorpat's, aus der revalschen Abschrift der Chronik des Nyenstede. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands 1, H. 3, 227–259.
- Quellen 1** = Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit: aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm.

Band I. Hg. von Carl Schirren. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Neue Folge, 1. Reval 1861.

Quellen 3 = Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit: aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm. Band III. Hg. von Carl Schirren. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Neue Folge, 3. Reval 1863.

Quellen 4 = Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit: aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm. Band IV. Hg. von Carl Schirren. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Neue Folge, 4. Reval 1864.

Quellen 5 = Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit: aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm. Band V. Hg. von Carl Schirren. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Neue Folge, 5. Reval 1865.

Renner, J. 1995. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tallinn.

Russow, B. 1993. Liivimaa kroonika. 1993.

Russow, B. 1584. Chronica. Der Prouintz Lyfflandt, darinne vermeldet werdt. Wo dath süluige Landt ersten gefunden, vnde thom Christendome gebracht ys: Wol de ersten Regenten des Landes gewesen sind: van dem ersten Meyster Düdesches Ordens in Lyfflandt beth vp den lesten, vnde van eines ydtliken Daden. Wat sick in der voranderinge der Lyfflendisschen Stende, vnd na der tydt beth in dat negeste 1583. Jar, vor seltzame vnd wunderlike Gescheffte im Lande tho gedragen hebben: nütte vnde angenehme tho lesende korth vnd loffwerdich beschreuen. Dorch. Balthasar Rvssovven Reualiensem. Thom andern mal mith allem flyte auersehen, corrigeret, vorbetert, vnd mith velen Historien vormehret dorch den Autorem süluest. Barth.

Schonne hysthorie 1861 = Carl Schirren (vlj.). Eynne Schonne hysthorie van vunderlyken gescheffthen der heren tho lyfflanth myth den Rüssen vnde tartaren. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands 8, 115–180.

Internetiallikad:

Eesti lugu 269. Liivimaa sõda (10.9.2011). <https://arhiiv.err.ee/vaata/eesti-lugu-269-liivimaa-soda> 19.7.2018.

Kirjandus:

- Adamson, A. 2009.** Hertsog Magnus ja tema „Liivimaa kuningriik“. Tallinn.
- Angermann, N. 1966.** Zur Geschichte des orthodoxen Bistums Dorpat. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1966, 232–242.
- Angermann, N. 1972.** Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. Marburg.
- Arbusow, L. 1902a.** Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1900, 33–80.
- Arbusow, L. 1902b.** Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Fortsetzung). – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1901, 1–160.
- Arbusow, L. 1904.** Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Schluß). – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1902, 39–134.
- Arbusow, L. 1914.** Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1911, 1912 und 1913, 1–432.
- Bergengrün, A. 1898.** Herzog Christoph von Mecklenburg, letzter Koadjutor des Erzbistums Riga: Ein Beitrag zur livländischen und mecklenburgischen Geschichte. Reval.
- Bolte, H. 2012.** Spätmittelalterliche Bistumsbesetzungen im Spiegel der kurialen Überlieferung: das Beispiel Livland. – Michael Matheus (Hg.). Friedensnobelpreis und historische Grundlagenforschung: Ludwig Quidde und die Erschließung der kurialen Registerüberlieferung. Berlin; Boston, 191–204.
- Bolte, H. 2014.** Die livländischen Bistümer im Spätmittelalter. Bedeutung und Forschungsinteresse am Beispiel ihrer Besetzung. – Ilgvars Misāns, Klaus Neitmann (Hg.). Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 24), Köln etc, 209–228.
- Bruiningk, H. von. 1903.** Über die Abführung der Einwohner Dorpats in die Gefangenschaft nach Russland 1565. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1903, 36–42.

- Busse, K. von 1840.** Die Einnahme der Stadt Dorpat im Jahre 1558 und die damit verbundenen Ereignisse. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv, Ehst- und Kurland's 1, 450–522.
- Christiani, T. 1910.** Dorpats Erstes Privileg in polnischer Zeit. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 22, H. 3, 5–40.
- Filjuškin 2006** = Филюшкин, А. И., 2006. Титулы русских государей. Москва; Санкт-Петербург.
- Filjuškin 2013** = Филюшкин, А. И., 2013. Изобретая первую войну России и Европы: Балтийские войны второй половины XVI в. глазами современников и потомков. Санкт-Петербург.
- Filjuškin, A. 2015.** Kui kaua kestis Liivi sõda? – Tuna, 4, 5–13.
- Frost, R. I. 2005.** Põhjasõjad: sõda, riik ja ühiskond Kirde-Euroopas 1558–1721. Tallinn.
- Gernet, A. von 1896.** Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände. Reval.
- Hausmann, R. 1900.** Die Monstranz des Hans Ryssenbergr in der Ermitage zu St. Petersburg. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands 17, 165–212.
- Hirschheydt, M. von 2013.** Die Säkularisationen der geistlichen Staaten Livland 1558–1561. Typologie und Vergleich. – Latvijas Zinātņu akadēmijas vestis. A Daļa: Socialas un humanitaras zinātnes, 67, 90–107.
- Jähnig, B. 2002.** Das Ringen zwischen Deutschem Orden und bischöflicher Gewalt in Livland und Preußen. – Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte 97, 215–237.
- Jähnig, B. 2011a.** Der Deutsche Orden und die livländischen Bischöfe im Spannungsfeld von Kaiser und Papst. – Hans-Jürgen Kämpfert, Barbara Kämpfert (Hg.). Vorträge und Forschungen zur Geschichte des Preußenlandes und des Deutschen Ordens im Mittelalter: ausgewählte Beiträge zum 70. Geburtstag am 7. Oktober 2011, Münster, 442–456.
- Jähnig, B. 2011b.** Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 16), Berlin.
- Kruus, H. 1924.** Vene-Liivi sõda: (1558–1561). Tartu.

- Laidre, M. 2000.** Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. – Akadeemia, 12, 931–956.
- Laidre, M. 2008.** Dorpat 1558–1708: linn väe ja vaenu vahel. Tallinn.
- Laidre, M. 2015.** Domus belli. Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661. Tallinn.
- Lange, T. 2014.** Zwischen Reformation und Untergang Alt-Livlands: Der Rigaer Erzbischof Wilhelm von Brandenburg im Beziehungsgeflecht der livländischen Konföderation und ihrer Nachbarländer, Bd. I–II (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa 21, 1–2). Hamburg.
- Lukas, T. 1998.** Tartu toomhärрад 1224–1558. Tartu.
- Maasing, M. 2012.** Rahutu Saare-Lääne piiskopkond: piiskopid, aadelpiiskopid ja kapiitel 1520.–1540. aastatel. – Läänemaa Muuseumi Toimetised, XV, 22–42.
- Maasing, M. 2013.** Markkrahv Wilhelmi suhted Tartu piiskoppidega (1530.–1550. aastatel). – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2012, 93–128.
- Maasing, M. 2016.** The role of the bishops in the Livonian political system (in the first half of the 16th century). Tartu.
- Maasing, M. 2017.** Livland und die Reichstage (1520–1555). – Anti Selart, Matthias Thumser (vlj). Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages, 283–312.
- Maasing, M., Mäesalu, M. 2018.** Kui Toomemäel asus piiskop. Tartu piiskopkonna ajaloo põhijooned. – Mariann Raisma ja Krista Andreson (koost). Tartu toomkirik. Katedraal. Raamatukogu. Muuseum. Tartu, 36–53.
- Mäesalu, M. 2017.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu.
- Piirimäe, P. 1998.** Tartu piiskopkonna võimustruktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil. – Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Toim Helmut Piirimäe ja Claus Sommerhage. Tartu, 33–52.
- Rasmussen, K. 1973.** Die Livländische Krise 1554–1561 (Studier, Københavns Universitets Slaviske Institut, 1). København.

- Rauch, G. von. 1975.** Stadt und Bistum Dorpat zum Ende der Ordenszeit. – Zeitschrift für Ostforschung 24, 577–626.
- Reimann, E. 1876.** Das Verhalten des Reiches gegen Livland in den Jahren 1559–1561. – Historische Zeitschrift 35, 346–380.
- Ritterbrüder 1993** = Lutz Fenske, Klaus Militzer (vlj.). Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Köln [etc.]. 1993.
- Schiemann, T. 1877.** Characterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts. Mitau.
- Schirren, C. 1861–1868.** Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken. Dorpat.
- Selart, A. 2012.** Livland – ein russisches Erbland? – Karsten Brüggemann, Bradley Woodworth (toim.). Russland an der Ostsee: Imperiale Strategien der Macht und kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20. Jahrhundert) = Russia on the Baltic: imperial strategies of power and cultural patterns of perception (16th–20th centuries). Köln [etc].
- Selart, A. 2013.** Liivimaa Vene võimu all 1558–1582. – Enn Küng (koost. ja peatoim). Eesti ajalugu. III, Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Tartu, 102–114.
- Staemmler, K.-D. 1953.** Preussen und Livland in ihrem Verhältnis zur Krone Polen 1561 bis 1586. Marburg/Lahn.
- Stikane, V. 2016.** Die Vogtei im mittelalterlichen Livland. Ihre Funktionen und Zuständigkeiten im Bistum und Erzbistum Riga. – Forschungen zur baltischen Geschichte 11, 11–39.
- Tarvel, E. 2013a.** Liivimaa provintsi riigiõiguslik seisund 16. sajandil ja 17. sajandi algul. – Marten Seppel (koost). Ajalookimbatused (Eesti mõttelugu 109). Tartu, 320–329.
- Tarvel, E. 2013b.** Lõuna-Eesti Poola-Leedu valduses 1561–1625. – Enn Küng (koost. ja peatoim). Eesti ajalugu. III, Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Tartu, 133–184.
- Tarvel, E. 2018.** Eesti rahva lugu. Tallinn.
- Tiberg, E. 1984.** Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges: die Beziehungen zwischen Moskau und Litauen 1549–1562. Uppsala.

THE QUESTION OF THE BISHOPRIC OF TARTU (DORPAT) DURING THE RUSSO-LIVONIAN WAR

Summary

During the Russo-Livonian War (1558–61/62), the medieval political system of Livonia collapsed. First to fall was the Bishopric of Tartu (Dorpat) that was already conquered in the summer of 1558 by the troops of Ivan IV, the Tsar of Russia. During the next three years, the Livonians devised many plans to restore the Bishopric and there were even two attempts to reconquer it. The current article gives an overview of these plans and aims to answer the question of how probable it was to realize them.

The first plan was actually to save the Bishopric immediately before the conquest: only a few days before Russian troops started to besiege Tartu, Bishop Hermann Wesel tried to transfer his Bishopric to Duke Magnus, the son of King Christian III of Denmark. Dorpat was conquered quickly and the plan did not come to fruition, but it gave Magnus the possibility to claim the title of Bishop of Tartu later.

At the time of the capitulation of Tartu to the Russians, both the Bishop and the town presented their conditions of surrender, whose aim was to maintain as much from the former political, religious and social order as possible. The Bishop hoped to preserve his jurisdiction over the nobility and the catholic clergy, and both he and the town expected a promise from the Tsar that nobody would be deported. However, these hopes soon proved to be in vain.

After Tartu had fallen, the Livonian branch of Teutonic Order accused Bishop Hermann of treason. It seems possible that the Bishop had contacted the Russians in the beginning of 1558 to find out if there was a possibility to capitulate with favorable terms, but this attempt was probably futile, and the Bishopric did not fall because of treason.

In the autumn of 1558, the troops of the Order and the Archbishopric of Riga made a failed attempt to reconquer the Bishopric. Thereafter, the representatives of the Estates (Germ. *Stände*) of Tartu put their hope in the King of Denmark. The King was only slightly interested

in Tartu, and he did not want to get involved in war with the Tsar. For this reason, the Estates also sought help from the Archbishop of Riga, whose coadjutor (assistant and designated successor) was briefly considered as a possible ruler of Tartu in the spring of 1558. The Archbishop himself was also interested in ruling over the Bishopric. But his main concern with Tartu was to avoid its fall into the hands of his main inner-Livonian rival, the Order. To prevent this, the Archbishop was even ready to accept Danish suzerainty over Tartu.

At the end of 1559, troops almost over all Livonia gathered under the leadership of the Master of the Order and the Coadjutor of the Archbishop to reconquer Tartu. After initial success, this attempt also ended in vain, partially due to disputes between the Master and the Coadjutor.

In the spring of 1560, Duke Magnus arrived in Livonia. The Estates of Tartu put the most hope in him, but also maintained contacts with the Archbishop. As Magnus got involved in conflict with the Order, and lacked substantial support from Denmark, which was then ruled by his brother, King Frederik II, he was unable to fulfill his claims over Tartu. The Archbishop tried to put his plans forward with the help of the King of Poland, and even tried to get support from the Holy Roman Empire, but he too failed. After Russian troops decimated the forces of the Order in the summer of 1560, there was no real chance for the Livonians to restore the Bishopric of Tartu.

In conclusion, it appears that Livonians did not give up hope to restore the Bishopric of Tartu for quite a long time. The Estates of Tartu, the party that was most interested in the restoration, appeared to be quite flexible while searching for the means to reach their goal, as they turned at least to the King of Denmark (and Duke Magnus), and the Archbishop of Riga. The restoration plans proved to be rather unrealizable, however, as the Livonians not only lacked the necessary military strength, but also the unity among themselves, and the foreign powers (especially the Kings of Denmark and Poland) were not interested in restoring the Bishopric, but rather in incorporating its territory directly into their own domains.

Keywords: political history, Medieval Livonia, Bishopric of Tartu, Russo-Livonian War